

ӘОЖ: 811.161.1373:811

Г.К. Турарова

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті  
Магистратура және PhD докторантура институты  
Филология кафедрасы «түркітану» мамандығының 2-курс магистранты  
E-mail: Guma-1988@mail.ru

## Орыс тіліндегі балық және құс атауларында кездесетін түркізмдер

Мақалада орыс тіліне түрлі тарихи себептермен енген түркі төркіндес сөздер, яғни балық және құс атауларында кездесетін түркізмдер қарастырылып, талдау мен сұрыптауға алынған. Орыс тілдері мен түркі тілдерінің қарым-қатынасы өте ерте кезеңнен, біздің дәуіріміздің бірінші ғасырынан басталады. Зерттеушілер бұл қарым-қатынастың даму процесін бірнеше тарихи кезеңдерге бөліп қарастырады. Орыс тілдеріне әртүрлі себептермен ауысқан түркілік элементтердің тамыры тереңде жатыр. Тіпті, кейбір сөздердің орыс тіліне сіңісіп кеткендігі соншалық, оларға апаратын арнайы этимологиялық бағыт болмаса, шын мәнінде түркізм екендігіне көз жеткізу қиын. Сайып келгенде, түркізмдердің орыс тілінің тілдік қорына тигізген әсері өте мол.

**Түйін сөздер:** геополитикалық жағдай, мәдени байланыс, экономикалық байланыс, тілдік байланыс, сөздік құрам, тілдік элемент, этимологиялық сөздік, материалдық мәдениет, кірме сөздер.

Г.К. Турарова

### Тюркизмы в русских названиях рыб и птиц

В этой статье рассматриваются и анализируются тюркские слова, которые вошли в русский язык по различным историческим причинам, то есть тюркизмы в понятиях водных животных и птиц.

**Ключевые слова:** геополитическое состояние, культурная связь, экономическая связь, языковая связь, словарный состав, языковой элемент, этимологический словарь, материальная культура, заимствованные слова.

G.K. Turarova

### Names of fish and bird of Turkism's in Russian language

In this article it is considered and analyzed the Turkish words, which are borrowed from Russian language by different reasons, i.e. Turkism's in the meaning of fish and bird.

Еліміз егемендік алғаннан кейін геополитикалық жағдайларға және өркениет пен мәдениеттің дамуына байланысты түркі тілдеріне деген қызығушылық пен ықылас танытушылық біршама күшейді. Оның ішінде түркі тілдес халықтардың славяндармен арақатынасы, жалпы Еуропа халықтарымен байланысы күшеюде. Бұл сияқты құбылыс дүниедегі тілдердің кез келгенінде бар, ол заңды да. Тілдердің мұндай тоғысуы халықтар арасындағы қарым-қатынас барысында туады. Ел мен елдің арасында болып жатқан саяси-экономикалық, мәдени байланыстардың арқасында тілдер арасында алмасу, араласу, басталады. Әртүрлі халықтар бір-бірімен қарым-қатынаста өмір сүреді. Халықтардың өзара бір-бірімен қарым-қатынас жасауының барысында олар-

дың тілдері де бір-бірімен қарым-қатынасқа түсіп, бір тілден екінші тілге, екінші тілден үшінші тілге тілдік элементтер де ауысады.

Міне, осындай қарым-қатынастың нәтижесі – орыс тілінде де түркі сөздерінің көптеп кездесетіндігі.

Орыс және түркі тілдерінің арасындағы өзара байланыс ерте заманнан басталатынын тарих ғылымы мен көне жазба ескерткіштер, шежірелер арқылы дәлелденіп отыр. Жылнамалардағы деректерден олардың тек қана соғыспай бейбіт одақтас болғанын, бұл одақтардың көбінде орыс князьдары мен қыпшақ хандарының арасындағы құдандалықпен аяқталғанын көреміз. Көбіне саяси түсініктерге орай, тығыз қарым-қатынас орнату мақсатында мемлекеттер, халықтар достықты не-

кемен нығайтып отырған. Мысалы: Византия императоры Юстиниан Ринотмет хазар ханының қызына үйленген. Константин ІҮ әйелі Ирина да хазар қызы болған.

Бұдан да жақын некелік байланыстар қыпшақ хандары мен орыс князьдары арасында болған еді, әрі орыс князьдарының қыпшақ қыздарына үйленуі, қыпшақ хандарының орыс ханшаларына үйленуіне қарағанда жиірек болған. Мысалы: Всеволод Ярославич Тихий князьдың (1078-1093) екінші әйелі Анна қыпшақ қызы, Святополк Изяславович Пылкий князьдың (1093-1113) жары Елена Туграханнның қызы.

Орыс және түркі тілдерінің тілдік байланыстарының даму кезеңдерін белгілі түрколог ғалым Н.А. Баскаков бес кезеңге бөліп қарайды:

1-кезең – біздің дәуіріміздің алғашқы ғасырынан ҮІІІ ғасырға дейін (көне русь мемлекеті Киев Русінің құрылуына дейін);

2-кезең – ІХ-ХІІ ғасырлар (көне русь мемлекеті Киев Русінің құрылуы);

3-кезең – ХІІІ-ХҮ ғасырлар (моңғол шапқыншылығынан кейінгі уақыт);

4-кезең – ХҮІ-ХІХ ғасырлар (социалистік Қазан көтерілісі);

5-кезең – қазіргі кезең [1].

Түркі тілі шығыс славян, соның ішінде орыс тілімен тығыз қарым-қатынаста болды. Ол славян тілдеріне көптеген түркізмдердің, ал түркі тілдеріне славянизмдердің енуіне жол ашты. Түркізмдер орыс тілінің тілдік қабатының әр деңгейінен де байқалады. Мысалы, қызмет бабына байланысты атаулар: есаул, белор, асауль, орыс, атаман, баскак, басурмянин, богатырь: киім-кешек, мата, т.б. зат атаулары: белорь, аламь (иықты көтеру үшін қолданылады, наплечник), башмак, епанча, килимь (ковер); қару-жарақ атаулары: белта (балта), кгинчаль (қанжар), кандалы (кісен); үй жануарларының аттары: кобань, кабан, ограмакь, аргамак (арғымак); өлшем, құн, баға атаулары: аршинь, деньги, кантарь, тамга және т.б. Түркі сөздерінің шығыс славян, орыс тіліне енуі ХІ-ХҮІІ ғасырларда кеңінен өріс алғандығын біраз зерттеушілер атап өткен (И.С. Козырев, Чаттерджи, Г.И. Добродомов). Ғалым А.И. Журавскийдің пікірінше: «...У восточно-славянских языков были равные возможности заимствования из тюркских языков, активизации тюркизов... с крымскими татарами и тюрками

русские и белорусы имели длительное время аналогичные контракты...».

Алтын Орда орыстарды билеп тұрған кезге дейін де түркі сөзінің орыс тіліне көптеп енгені белгілі, тіпті, ХІІІ-ХІҮ ғасырларда Киев Русінің ресми қарым-қатынас тілі қыпшақ тілі болғандығы жөнінде тарихи жазбалар да бар. Орыс тілінің сөздік құрамындағы кездесетін түркі түркізмдердің көпшілігі осы кезеңге тән. Ал ХХ ғасырдың басынан және төңкерістен кейін русизмдер түркі тілдеріне сөйлеу тілі арқылы ене бастады.

Бұл жайтты Э.М. Ахунзяков, Б.С. Гасанов, Р.М. Бутина, И.С. Козырев, А.И. Журавский сынды ғалымдар зерттеді [2].

Орыс тіліне түркі тілдерінен енген лексикалық кірме сөздерді қарастыратын еңбектердің басым бөлігі түркі тіліне арналған (В.Д. Аракин, Н.А. Баскаков, В.Д. Бондалетов, Н.К. Дмитриев, И.Г. Добродомов, Ф.Е. Корш, С.Е. Малов, Х.Х. Махмудов, П.М. Мелиоранский, К.С. Менгес, В.В. Радлов, О.О. Сүлейменов, Р.А. Юналеева және т.б. еңбектері).

Орыс тіліне еніп кеткен түркі сөздері (араб, иран, оның ішінде қазақ сөздері де) Н.М. Шанский сөздігінде баршылық. Н.М. Шанскийдің «Этимологический словарь русского языка» деген еңбегінен 250-ге жуық түркі сөздерін кездестірдік [3]. Нақты айтар болсақ 230 сөз. Автор бұл сөздердің этимологиясына да тоқталып отырған. Пушкин шығармаларында да орыс тіліндегі түркізмдер саны баршылық. Бір Пушкиннен 200-дей түркізм шығып отыр [4]. Пушкин шығармаларындағы түркізмдерді тақырыптық сипаты бойынша бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады: материалдық мәдениетке қатысты түркізмдер, табиғат құбылыстарына қатысты түркізмдер, аң-құс, жануарларға қатысты (17 түркі сөздері) түркізмдер, ас-тағамға қатысты түркізмдер, киім-кешекке қатысты түркізмдер, рухани мәдениетке қатысты түркізмдер және адамға қатысты атаулар, топонимдер, этнонимдер Д.С. Сетаровтың еңбегінде орыс тіліндегі жануарлар әлеміне байланысты қолданылатын 140 түркі сөздеріне талдау жасалған [5]. Е.Н. Шипованың сөздігінде 2000 түркі сөздері беріліпті [6]. О.Н. Трубачев [7] және М.Ш. Мусатаева, Л.А. Шеляховская [8] атты ғалымдар өз сөздіктерінде орыс тіліндегі үй және жабайы жануарлар, құстар, су жануар-

лары, жәндіктер атауларындағы түркізмдерге (жалпы саны 233) жеке-жеке тоқталып, түркі сөздерінің түркі тілдерінің нақты қайсысынан алынғаны талдаған.

Түркі тілдерінен орыс тіліне бірсыпыра сөздер ауысқан, соның ішінде орыс тіліне еніп кеткен су жануарлары және құс атауларындағы түркілік сөздер көптеп кездеседі. Зерттеушілер орыс тілі лексикасындағы мына сөздерді шығу төркіні жағынан түркі тілдерінің сөздері деп есептейді. Атап айтсақ, балық, сазан, карась, карга, беркут, бугай, сауысқан, аклей, гоголь, т.б.

Жалпы түркі тектес халықтар тіліне ортақ балық сөзін алайық. Балық сөзі орыс тілінде «балык» формасында кездесіп, бірінші ұғымында атаулық қызметі тұрғысында аясы тарылып, ірі кефаль (*mugil kefalus*) секілді балық түрінің атауы ретінде көрініс береді [9]. Ал екінші ұғымында лексика-семантикалық, атаулық мәні бастапқысынан да таралып, «тұздалған балықтың жон арқасы» сипатында қолданылады, сөздікте: «соленая и проявленная хребтовая часть красной рыбы» деп берілген [10]. Бұл орайда жер бетінде 25 мыңдай түрі таралған балық атаулының бір ғана түрі немесе бөлшегінің атауы ретінде ғана сақталғанын көреміз.

Сазан – орыс тіліне түркі тілінен енген сөз, балықтың бір түрі. Қазақша, қарайым, құмық тілдерінде – сазан (Сазан – тұщы суда мекендейтін, еті тығыз, бағалы кәсіптік балық). Шипова сөздігінде: «сазан – рыба из семейства карповых» деген анықтама берілсе [6, 297 б.], ал Даль сөздігінде: «сазан – рыба *Surginus carpio*, короп, карп, карпий» делінген [9; 4 т. 63 б.].

Карась – орыс тіліне түркі тілінен енген балықтың бір түрі. Шипова өз сөздігінде: «Карась – рыба из семейства карповых, водящаяся в прудах и озерах с илистым дном» анықтама берсе [6, 117 б.], ал Фасмер: «карась речная рыба *Surginus carassius*. Морской карась, черноморск. рыба *Sargus annularis*» деп анықтама береді [11].

Карга түркізміне келер болсақ, қырым-татар, қырғыз, алтай, татар, кыпшақ, ұйғыр, шағатай тілдерінде – қага, орыс тіліндегі аудармасы «ворона». Қарға – кара немесе сұр қауырсында тамақ талғамайтын еті арам құс. Фасмер сөздігіне жүгінсек: «карга I, «железная скоба с острыми концами, забиваемая в бревно»; карга II, также корга «ворона»; «старуха», карга III.

«топкое место в лесу»» делінген [11; 2т. 47 б.]. М.Ш. Мусатаева мынадай анықтама береді: «карга – ворона каржата, воронята//злая старуха» [8, 94 б.].

Беркут – орыс тіліне енген түркі сөзі. Шағатай тілінде – *borkut* «беркут; орел», қазақ тілінде – *burkut* (бүркіт – таулы, далалы жерлерді мекендейтін тегеурінді, имек тұмсық жыртқыш құс), татар тілінде – *birkut* (біркүт). В.И. Даль сөздігінде «беркут – самый крупный орел «*Aquila chrysaetus*», укр. беркут, польск. *Berkut*» делінген [9; 1т. 64 б.].

Бугай – түркі тілінен орыс тіліне енген кірме сөз және құстың аты. Бугай – «некладеный бык», «рычаг, лом», украинский. бугай, польский. *buhaj* «бык», также *bugaj*. бугай имело также знач. «верхнее платье на меховой подкладке». Вероятно, тождественно упомянутому бугай «бык» [11; 1т. 67 б.]. «Бугай – 1. Племенной бык; 2. Болотная птица из семейства цапель; бухалень, водяной бык, выпь; 3. Таран, бревно на весу, предназначенное для разрушения стен крепости» [8, 93 б.]. Түрікше *buca* «бык», шағатайша *boa*, ұйғырша *buka*.

Сауысқан түркізміне келер болсақ, орыс тіліндегі «сорока». Сауысқан – қарға тұқымдас, ала қанатты, ұзын құйрықты құс. «Саурысқан (тат. диал.), сайысқан (тат.) «сорока», сайыр (др. тк.) «хвалебная песня», сайра, сайру «соловей», *šarka* «сорока»» [11; 4т. 78 б.].

Орыс тіліне аклей құс атауы түркі тілінен енген сөздердің біріне жатады. Шипова сөздігіне жүгінсек «аклей – вид утки, малая чернеть» [6, 17 б.], ал Даль сөздігінде: «аклей – малая чернеть, *Anas fuligula*» делінген [9; 1т. 20 б.].

Гоголь түркізмі де көңіл аудартады. «Гоголь – птица «*Anas clangula*», украинский гоголь, чешский *Hohol*, польский *gogo* «*Clangula glaucion*», др. польский *gogolica* «*fuligula*», прусский. *gegalis* «мелкий нырок»» [10, 78 б.]. «Гоголь – как название семейное толстоголовых плоских и круглых уток, включает в себе роды: гоголь, гагк, дзынг и чернеть; как вид, это близкий крохалю красивый нырок или утка *Fuligula* круглоклювая» [9; 1т. 35 б.]. Қырғызша «көгөл», татарша «күгөл» («кряк-ва, селезень, гоголь»), яғни кок, күк «көк, көкшіл».

Қорыта айтқанда, дүние жүзінде түрлі-түрлі тілде сөйлейтін халықтар бір-бірімен өзара

қарым-қатынаста болады да, бір-біріне сөз ауысады. Әрбір тілдегі басқа тілдік сөздер санының аз, я көптігі тарихи жағдайлармен байланысты. Мысалы: парсы тілдерінің лексикасында араб сөздері көп кездеседі және түркізмдер де жоқ емес. Ал ағылшын тілінің лексикасынан роман тілдерінен енген сөздерді көптеп кездестіруге болады. Бұл сияқты құбылыс дүниедегі тілдердің кез келгенінде бар, ол заңды да. Тілдердің мұндай тоғысуы халықтар арасындағы қарым-қатынас барысында туады. Ел мен елдің арасында болып жатқан саяси-экономикалық, мәдени байланыстардың арқасында тілдер арасында алмасу, араласу басталады. Міне, осындай қарым-қа-

тынастың нәтижесі – орыс тілінде түркі сөздерінің көптеп кездесетіндігі. Түркі тілдерінің славян тілдерінде көп болуы көп аспектілі, себебі лексика, грамматика, фонетика және фразеология қатысынан әлі де көп зерттеуді талап етеді. Академик Смет Кеңесбаев «О тюркских элементах русского словаря» атты мақаланың авторы Н.К. Дмитриевтің еңбегі туралы айтқанда: «Н.К. Дмитриев все слова, заимствованные русским языком из тюркских, считает тюркизмами, независимо от их происхождения в тюркских языках» деп жазған болатын. Түптеп келгенде, түркі сөздерінің славян тілдеріне, оның ішінде орыс тілінің бай сөздік қорына тигізген әсері өте көп.

#### Әдебиеттер

- 1 Баскаков Н.А. «Тюркизмы в восточно-славянских языках». – Москва, – 1974. – 256 с.
- 2 Мәмиева А., Әбдірасылова Г. Орыс тіліндегі түркізмдер хақында//Қазақ әдебиеті және мемлекеттік тіл. – 2009. – №5. – 36-37 бб.
- 3 Шанский Н.М. Этимологический словарь русского языка. в 4-томах. – Москва, – 1982.
- 4 Абдрахманов С. Пушкин шығармаларындағы түркізмдер // Егемен Қазақстан. – 2010. – №90-93. – 4-5 бб.
- 5 Сетаров Д.С. Тюркизмы в русских названиях животного мира. Автореферат. Алматы, – 1971. – 77 с.
- 6 Шипова Е.Н. Словарь тюркизмов в русском языке. – Алматы, “Наука”, – 1976. – 444 с.
- 7 Трубочев О.Н. Этимологический словарь славянских языков. – Москва, “Наука”, – 1990. – 389 с.
- 8 Мусатаева М.Ш., Шеляховская Л.А. Идеографический словарь тюркизмов в русском языке. – Алматы, 2006, – 266 с.
- 9 Даль В.И. «Толковый словарь живого великорусского языка» в 4-томах. – Москва, – 1978.
- 10 Ожегов С.И. «Толковый словарь русского языка». – Москва, 2001. – 478 с.
- 11 Фасмер М.Р. Этимологический словарь русского языка в 4-томах. – Москва, – 1986.